

# ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Ричка (Київ)

## Шлюб і подружнє життя у Київській Русі

У статті зроблено спробу відтворити повсякденне життя середньовічної людини, зокрема, показати такий його бік, як шлюб та сім'я. На основі першоджерел розповідається про етику сімейних стосунків, норми сексуальної поведінки у давньоруському суспільстві тощо.

Побут і звичаї людності Київської Русі губляться в стрімкому плінні яскравих подій і явищ давньоруської історії. Проте саме вони визначали основний зміст повсякденного життя середньовічної людини. Тому зрозуміло, що без осягнення найрізноманітніших сторін його укладу, зокрема і таких інтимних, як шлюб та сім'я, годі повно відтворити виткане століттями полотно історичного буття давньоруського феодального суспільства.

Як відомо, у східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави головною формою суспільної організації були союзи племен та племінні князіння. Кожне з цих утворень являло собою окрему етнічну групу з визначеною територією та властивими їй елементами культури, побуту і звичаїв. Основу внутрішньої соціально-економічної системи організації племінних союзів становила сільська община. Вона складалася з одного-двох чи більше селищ — «гнізд» споріднених поселень, на яких проживало кілька великих патріархальних сімей. Велика сім'я — «рід»\* — була самостійним господарчим утворенням, яке об'єднувало три покоління: батьків, їхніх одружених синів та онуків. Такий великий шлюбно-родинний колектив з притаманними для нього виробничими і адміністративними функціями утворював основу (ядро) внутрішньої суспільної організації східного слов'янства в епоху родоплемінного ладу.

Дальший соціально-економічний розвиток східного слов'янства створював передумови для зародження соціальної нерівності, розпаду господарчих зв'язків великих і виділення малих сімей як окремих виробничих колективів. До їхнього складу входили об'єднані одним житлом батьки та їхні неодружені діти. Матеріали археологічних досліджень східнослов'янських поселень V—VIII ст. засвідчують закріплення орних ділянок за окремими господарствами — «димами», що особливо помітно для VIII ст.<sup>1</sup> Про поступовий перехід від родового колективу до окремої сім'ї — «диму», посилення господарчої самостійності останньої, зокрема про наявність у східних слов'ян внутрішньоплемінного оподаткування «від диму», повідомляють також літописи.

Ці два стадіально відмінні типи сімей, що склалися у надрах східнослов'янського суспільства, співіснували і в давньоруську епоху. Проте основною виробничою спільністю тоді вже стала мала сім'я.

\* Необхідно зауважити, що термін «рід» на сторінках писемних пам'яток Київської Русі виступає також і в інших значеннях. Про багатозначність цього слова та його еволюцію у давньоруській книжності див.: Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси.— Л., 1986.— С. 24—34.

<sup>1</sup> Кравченко Н. М. К изучению общины у славян Восточной Европы (по материалам раскопок многослойного поселения Обухов II) // Тезисы докладов сов. делегации на V Международном конгрессе славян. археологии.— М., 1985.— С. 31.

яка наприкінці XI ст. витіснила у цьому відношенні велику<sup>2</sup>. Втративши свою господарчу і юридичну єдність, остання, однак, не відійшла назавсім у минуле. Вона продовжувала своє існування у формі своєрідної політичної та ідеологічної спільності малих сімей<sup>3</sup>.

Внутрішня структура сім'ї, а також сам шлюб та норми подружнього життя у східнослов'янському суспільстві склалися і еволюціонували на основі місцевих культурних традицій. Шлюбно-сімейні відносини регулювалися виробленими у взаємодії сімейних колективів та органів публічної влади правовими звичаями. Поширеною формою шлюбу було тоді так зване «викрадання» нареченої. Змальовуючи побут і звичаї східного слов'янства напередодні об'єднання його у порівняно єдину Давньоруську державу, київський літописець XII ст. вказував на те, що у багатьох з відомих йому слов'янських племен відбувалися «...игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеся»<sup>4</sup>. Іншою архаїчною формою шлюбу було урочисте «приведення» відданиці у домівку нареченого. Подібний звичай побутовув, зокрема, у полян: «Не хожаше зять по невесту, но приводяху вечерь, а завтра ношаху по ней, что владуче»<sup>5</sup>.

Із запровадженням християнства наприкінці X ст. шлюб і сім'я стали об'єктом особливої уваги з боку церкви, під впливом якої ці суспільні інститути розвивалися у майбутньому. Пристосовуючись до конкретних історичних умов ранньосередньовічної Русі і шукаючи ефективних засобів до утвердження свого панування у феодальному суспільстві, вона прагнула підкорити своєму впливу насамперед повсякденне життя християнина.

Збагачена багатомісцевим досвідом і традиціями християнська церква мала у своєму розпорядженні цілий арсенал засобів індивідуального впливу на людей. Одним з них стала впроваджувана нею практика покаювання і сповіді. Згідно з християнським віровченням покаювання — це «врачество души», очищення її від скверни. У пам'ятці XIII ст. так званому «Повчанні духовника сповідникам» зазначається, що «покаяние же не ино что есть, но воздыхание и слезы и труд, и еже заирати себе и смерити душу свою постем и бдением и молитвою»<sup>6</sup>. Важливо підкреслити, що вже в XI ст. церковні ієрархи настійно вимагали «мужеви с женою ... каятися у единого отца»<sup>7</sup>. Це відкривало перед духовенством можливість проникнути у найпотаємніші глибини життя давньоруської сім'ї. Порівнюючи таїнство покаювання з найтоншим зондом, прокинутим у найменшу клітину давньоруського суспільства, відомий дослідник Б. О. Романов справедливо зауважував: «Якби церква цілковито опанувала цим знаряддям, феодальне суспільство опинилося б справді міцно в її руках»<sup>8</sup>. У життєвих і сімейних справах церква керувалася біблійними правилами, апостольськими і соборними роз'ясненнями, настановами її авторитетних зверхників.

<sup>2</sup> Свердлов М. Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР.— 1981.— № 3.— С. 102.

<sup>3</sup> Шапов Я. Н. Большая и малая семья на Руси в VIII—XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 191—193; Шапов Я. Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России.— М., 1975.— С. 15.

<sup>4</sup> Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адріановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 15.

<sup>5</sup> Там же.— С. 14—15.

<sup>6</sup> Памятники древнерусского канонического права XI—XV вв.— СПб., 1908.— Ч. 1: Русская историческая библиотека: 2-е изд.— Т. 6.— № 10.— Ствп. 122 (далі — РИБ).

<sup>7</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины / Изд. под. Смирнов С. И. // Чтения в обществе истории и древностей российских.— СПб., 1912.— Кн. 3.— XIX, 22.— С. 117.

<sup>8</sup> Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: (историко-бытовые очерки XI—XIII вв.).— Л., 1966.— С. 173.

Крім привнесених церквою у життя давньоруського суспільства норм канонічного права з притаманною для нього системою епітимійних покарань, на Русі було створено широку церковну юрисдикцію. Як довів Я. М. Шапов, вона охоплювала три великі аспекти: судочинство у певних справах над усім християнським населенням країни, право чинити суд над деякими групами цього населення (так звані церковні люди) у всіх справах та судову владу над населенням, яке проживало на землях, що знаходилися у феодальній власності церковних організацій<sup>9</sup>. Внаслідок розмежування сфер компетенції між світськими органами державної влади і церквою у віданні останньої опинилося, зокрема, і право здійснювати судочинство у шлюбних та сімейних справах.

Формування норм шлюбного і сімейного права у Київській Русі відбувалося на основі взаємодії місцевих правових звичаїв і привнесених церквою християнських<sup>10</sup>. Їх узаконення належить до середини XI ст. Зафіксовані у законодавчому кодексі князя Ярослава Мудрого («Устав князя Ярослава о церковных судах»), а пізніше й в інших зводах, вони своєрідно акумулювали багатовіковий досвід суспільного буття східного слов'янства. Давньоруське законодавство, на відміну від громадянського і сімейного права візантійських законодавчих зводів, таких, наприклад, як Еклога (VIII ст.) та Прохірон (IX ст.), якими за певні порушення передбачалися смертна кара чи покалічення, зберігало давньоруську систему покарань у вигляді грошових штрафів на користь єпископа.

Церква закріпила за собою насамперед монопольне право на утвердження шлюбу. Стаття 2 Устава князя Ярослава передбачала суворі норми покарання за «викрадення» нареченої з метою нецерковного, язичницького шлюбу з нею: «Аже кто умчить девку или насилить, аже боярская дщи, за сором ей 5 гривен золота, а епископу 5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а епископу гривна золота; добрых людей за сором 5 гривен серебра, а епископу 5 гривен серебра; а на умычницах по гривне серебра, а князь казнить их»<sup>11</sup>. Незважаючи на високі розміри грошових стягнень, що накладалися за недотримання церковної форми шлюбу, це нововведення дуже повільно приживалося серед населення Київської Русі. Церковний обряд вінчання поволі поширювався переважно тільки у середовищі можновладців. Як засвідчують канонічні відповіді митрополита Іоанна II, датовані 80-ми роками XII ст., «...не бывает на простых людех благословенье и венчанье, но бояром токмо и князем венчатися; простым же людем, яко и меньшице поймають жены своя с плясаньем и гуденьем и плесканьем»<sup>12</sup>. Церква наполегливо домагалася викоренення стародавніх весільних звичаїв. У численних канонічних настановах та «заповідях» церковні ієрархи повчали, що «...без венчания жен не поимати никомуж, ни богат, ни убог, ни нищъ ни работен. Без венчания бо женитба незаконна есть и неблагословена и нечиста»<sup>13</sup>.

Проте язичницькі форми шлюбу, зокрема переважно у віддалених від великих центрів сільських місцевостях, зберігалися протягом усього давньоруського періоду. У XIII ст. народні весільні звичаї побутували, наприклад, у Новгородській землі. Так, у настановах владимирського собору 1274 р. вказувалося, що «в пределех новгородьских невесты водять к воде. И ныне не велим тому тако быти; аще ли, то прокли-

<sup>9</sup> Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв.— М., 1989.— С. 98—99; Русское православие: веки истории.— М., 1989.— С. 31—40.

<sup>10</sup> Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопр. истории.— 1970.— № 10.— С. 216.

<sup>11</sup> Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подг. Я. Н. Шапов.— М., 1976.— С. 110.

<sup>12</sup> РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 18.

<sup>13</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XIX, 11.— С. 14.

нати повелеваем»<sup>14</sup>. Не були поодинокими подібні випадки і в пізніший період середньовічної історії.

Наштовхуючись у судовій практиці на справи про розлучення подружжя, шлюбний союз якого укладався за язичницькими звичаями, церква змушена була визнавати законність невінчального шлюбу. Це, хай і побічно, підтверджує стаття 17 Короткої редакції Устава Ярослава, що передбачала покарання не тільки за розрив церковного, а і язичницького шлюбів. Щоправда, розмір грошових стягнень в останньому випадку був удвічі меншим: «Аже муж с женою по свое воли распустится, епископу 12 гривен, а буде не венчальныи, епископу 6 гривен»<sup>15</sup>. У пам'ятках канонічного походження містяться настанови вищих церковних ієрархів, за якими дозволялося вінчати у церкві подружжя, що утворилось шляхом язичницького шлюбу і у якого вже навіть були діти. Наприклад, у «Повчанні» новгородського архієпископа Іллі 1166 р. зазначається між іншим: «Аже кто покается у вас, ти будеть не венчался с женою, но либо будеть в вечере привел, или умчал, или положил девку жене, либо съблялься, то не можете того тако оставити, но испытавшее добро, оже хочеть ю водити жене, введше в церковь, венчайте же, аче и с детми»<sup>16</sup>. Отже, церква змушена була миритися з реаліями давньоруського життя й знаходити компромісні шляхи розв'язання проблем, що в ньому виникали.

У своїх поглядах на шлюб та подружнє життя церква керувалася нормами християнської моралі. Вони були спрямовані на укорінення в свідомості людей святості шлюбу, його непорушності, подружньої вірності та любові. Як справедливо зазначає Н. Л. Пушкарьова, основну увагу церковні ієрархи звертали на духовний бік шлюбного союзу — у подружню любов вони намагалися внести раціональний сенс, зв'язуючи її з любов'ю до бога<sup>17</sup>. В такий спосіб церква намагалася забезпечити своє панування над широкими верствами населення давньоруського феодального суспільства. Прищеплюючи у сімейному побуті морально-етичні основи християнського віровчення, вона об'єктивно сприяла зміцненню кожної окремої сім'ї та тривкості шлюбу.

Відповідно до існуючих вимог канонічного права, вироблених церквою, заборонялося брати шлюб людям, близьким за ступенем породнення до шостого коліна. Інакше кажучи, одружитися між собою могли брат з сестрою у четвертих<sup>18</sup>. Крім того, двом братам чи сестрам не дозволялося одружуватися з особами, що були дітьми одних батьків. Про подібний випадок, зокрема, йдеться в пам'ятці, виникнення якої пов'язують з іменем митрополита Георгія (70-ті роки XI ст.)<sup>19</sup> — так званій «Заповіді ко исповедающимся сыном и дочерем»: «Аще кто зоветь попа на венчание брачное: услышит же брак законопреступен блудьмешение **сиречь сестру умршея жены хотяша прияти** (виділено нами.— Авт.) или... приношение принести сътворить. Аще услышит поп, безаконен брак и речет предо всеми «безаконен есть брак» не подобает ему причащати чюжем гресе»<sup>20</sup>. Ці вимоги

<sup>14</sup> РИБ.— Т. 6.— № 6.— Ствп. 99.

<sup>15</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 112.

<sup>16</sup> РИБ.— Т. 6.— Доп. № 2.— Ствп. 367.

<sup>17</sup> Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси.— М., 1989.— С. 88; Див.: Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XXXVI.— С. 179; XLVб.— С. 214.

<sup>18</sup> Див.: Роспись степеней родства и свойства, в которых брак запрещен или дозволен // Павлов А. С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права.— М., 1887.— Прил. II.— С. 332—340; РИБ.— Т. 6.— № 14.— Ствп. 143—144.

<sup>19</sup> Пихоя Р. Г. Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в. // Античная древность и средние века: Проблемы идеологии и культуры.— Свердловск, 1987.— С. 81, 84.

<sup>20</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. XIX, 149—150.— С. 129.



були, очевидно, запозичені з візантійського законодавчого досвіду<sup>21</sup>. Щоправда, там за подібні порушення винуватці каралися канчуками, а на Русі — грошовими штрафами.

У Київській Русі, як і в інших країнах середньовічного світу, одружувалися досить рано: чоловіки у 15-річному, а жінки — у 13-14-річному віці. Втім нерідко шлюби виникали ще раніше, особливо коли між родинами можновладців укладалися династичні матрімоніальні угоди або виявлялося, що дівчину раніше строку позбавлено незайманості. Подібну ситуацію змальовує, наприклад, пам'ятка канонічного походження Правило «Аще двоеженец»: «Аще кто девицу растлеть преже возраста 13 лет, аще же поиметь ю (тобто одружиться з нею.— Авт.), несть греха. Аще ли не пойма кается о безумьи, 3 лет епитимьи. Аще ли не кается ни поиметь ея, казнить градским законом: отяти полимения и дати и девице той за срам»<sup>22</sup>.

Церква забороняла укладати шлюби з представниками інших конфесій. Митрополит Іоанн II у 80-х роках XII ст., зокрема, застерігав: «Иже дщерь благовернаго князя даяти за мужь во ину страну, идеже служат опресноки и ськвеноеденью не отметаються, недостойно зело и неподобно правоверным се творити своим детем сочтание»<sup>23</sup>. Порушників цієї настанови чекало суворе покарання. Так, статтею 19-ю Просторої редакції Уставу Ярослава зв'язок руської жінки з іновірцями карався насильницьким постриженням її у черниці та грошовим штрафом на користь митрополита: «Аще жидовин или бесерменин будеть с рускою, на иноязычницех митрополиту 50 гривен, а рускую поняти в дом церковный»<sup>24</sup>.

Пам'ятки канонічного походження свідчать, що за подібні гріхи винуватців відлучали від церкви. В одному з номоканонів XIV ст., наприклад, зазначається: «А жены щасиши на иноверных дщеря и сыны таковы да отлучатся лета 5. Также же и попове иже венчаваять таковых и ти да отлучатся лета три вне церкви»<sup>25</sup>. Зауважимо, однак, що ці заборони не поширювалися на великокнязівські родини, члени яких досить часто укладали шлюбні угоди з представниками правлячих династій зарубіжних країн.

Феодално-корпоративний характер давньоруського суспільства унеможлилював шлюби між людьми, що належали до різних соціальних станів. Щоправда, у законодавчих кодексах Київської Русі правові норми, які б чинили перепони для таких шлюбів, не відклалися. Однак церква відмовлялася освячувати, наприклад, шлюби можновладців з дівчатами, що походили з інших суспільних верств. Коли ж такий шлюб, хай і неформально, укладався, то в подібних випадках селянки чи холопки ставали наложницями й називались «меншицями» або «другою» дружиною феодала<sup>26</sup>. Стаття 17-та Просторої редакції Уставу Ярослава велить: «Аще кто имеет две жены водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Имет ли лихо ею держати казньою казнити»<sup>27</sup>. Отже, церква захищала першу дружину. Боронила вона її і від зневажливого слова: «Аще кто зовет чужую жену блядию, а будеть боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будеть меньших бояр —

<sup>21</sup> Эклога: Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц.— М., 1965.— Тит. II.— Ст. 2.— С. 45.

<sup>22</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XI, 12.— С. 66.

<sup>23</sup> РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 7.

<sup>24</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 88.

<sup>25</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XXV, 23.— С. 146.

<sup>26</sup> Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси.— С. 217.

<sup>27</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце — 60 резан, а митрополиту 3 гривны»<sup>28</sup>.

Багатожонство не було популярним на Русі, а охоплювало лише верхні прошарки панівного класу, передусім, князівське середовище<sup>29</sup>. Втім це явище засуджувалося і в ньому. Згадаймо, наприклад, невдоволення галицьких бояр позашлюбною пристрастю князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153—1187). Через його полюбовницю Настаську дружина Ярослава Ольга Юріївна виїхала із сином до Польщі. Пізніше бояри схопили Настаську і спалили.

Вільний селянин не міг одружитися на рабині без попередньої згоди на це її господаря. Вступаючи з нею до шлюбу, він також мав стати холопом. Рабиня ж діставала свободу, якщо господар її спокусив і вона народжувала дитину: «Аще кто с рабою своею блуд по нужи створить ти створить детищ да свободить робу ту»<sup>30</sup>. Отже, церква певною мірою впливала на соціальну стратиграфію давньоруського феодального суспільства.

Коли ж ніщо не стояло на заваді створенню сім'ї, розпочиналася підготовка до вінчання. Цікавою у цьому плані є канонічна настанова XII ст.: «Аще кто хочеть женитися, дабы ся охабил блуда 40 днии, или за 50, то венчал бы ся. И дати причащения има; аще и опитемья, да последь дати»<sup>31</sup>. Весілля передували заручини-змовини, які супроводжувалися святковим обідом в оселі батьків нареченої. Обов'язковою стравою на ньому був сир, який виносила до столу відданиця. Обрядом «краяння», тобто розрізання сиру і паляниці на шматки, своєрідно скріплювалася угода про шлюб молодих. Її недотримання з боку нареченого розглядалося як вияв зневаги до дівчини й каралося грошовим штрафом: «Про девку сыр краявши, за сором еи 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнит»<sup>32</sup>. Суспільство було зацікавлене в тому, щоб дівчина вийшла заміж, оскільки за нормами давньоруського законодавства вона була позбавлена права на спадщину по смерті своїх батьків. Не випадково закон передбачав і відповідальність останніх, коли дочка не виходила заміж, тобто змушував їх потурбуватися завчасно про долю дітей. Стаття 7-ма Просторої редакції Уставу Ярослава велить: «Аже девка засядет великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр — гривна золота, а нарочитых люди — 12 гривен, а простои чади рубль»<sup>33</sup>. Ось чому, відмовившись від привселюдно взятого зобов'язання одружитися з дівчиною, наречений фактично позбавляв її можливості виділитися з батьківської сім'ї.

На заручинах батьки молодих домовлялися про розміри посагу, визначали день весілля тощо. З кінця XIII ст. досягнуті умови домовленості вже фіксувалися шлюбною угодою (рядом), складанням якої займалися свати<sup>34</sup>. Втім ця традиція, очевидно, з'явилася раніше, принаймні, вона могла побутувати серед панівної верхівки давньоруського суспільства. Ледь виразні її сліди простежуються в окремих списках Уставу Ярослава.

<sup>28</sup> Там же.— С. 88.

<sup>29</sup> Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси.— С. 201—202; Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 92.

<sup>30</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII<sup>6</sup>, 3.— С. 48.

<sup>31</sup> РИБ.— Т. 6.— № 2.— Ствп. 57.

<sup>32</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 89.

<sup>33</sup> Там же.— С. 87. Нерідко батьки влаштовували шлюби своїх дітей, не питаючи на те їхньої згоди. Церква закривала на це очі. Але якщо такий шлюб призводив хлопця чи дівчину до самогубства, батьки несли відповідальність перед церковною владою: «Аже девка не восхочет замуж, а отець и мати силою дадут, а что сотворит над собою — отець и мати епископу в вине, а исторъ има платити. Также и отрок». Див. ст. 24-ту Короткої редакції Уставу Ярослава (Древнерусские княжеские уставы.— С. 113).

<sup>34</sup> Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 74.

Церква суворо стежила за неухильним дотриманням, попри всі непередбачені обставини життя, домовленостей про шлюб. Заручившись з дівчиною, хлопець, хай і примусом чи через інші причини, мав одружитися з нею: «Аще кто девицу обручену нужею иметь не лет же ему иноя пояти, но ту имети жену»<sup>35</sup>. Не можна було відвернути перспективу шлюбу заручених молодих людей і тоді, коли наречену зваблював інший. Незважаючи ні на що, вона мала стати дружиною того, хто заручився з нею: «Аще кто поимет девицу обручився с нею и потом прельститъ ее ине некто и осквернить я хотя я взяти тои неподобает не аще хошет паки пръвыи обрячник ея, тот и да возьмет я»<sup>36</sup>.

Як бачимо, незбереження дівочої незайманості церковні канони не вважали перешкодою до укладення шлюбного союзу. За втрачену непорочність накладалася лише епітимія: «Аще девица погубле девство на венчание причащается с мужем, год за се епитемьи»<sup>37</sup>. Інша річ, коли у незаміжньої жінки народжувалася дитина. У такому випадку її спостигала, за словами Я. М. Шапова, «громадянська смерть»<sup>38</sup>, адже, відважившись на подібний вчинок, вона прирікала себе на ув'язнення до так званого «церковного дому» — закритої церковної установи монастирського типу. Стаття 5-та Просторої редакції Устава Ярослава так передає цю норму: «Аще же девка блядетъ или детяти добудет у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный»<sup>39</sup>.

Вінчалися в часи найбільшого напливу людей до церкви, як правило, по обідні, одразу після літургії. Ця урочиста процедура відбувалася у головній частині християнського храму, поблизу вівтаря. Молоді стояли «пред церковными дверими мужъ от десныя страна и жена от левыя». Потім священик брав «перстыни два злат и железный полагает на десной стране Святыя Трапезы... вышед пред церковные двери даеть обручаемым по единой свещи горящей, знаменовав по трижды главы их». Після благословенної молитви нареченому надівалася золота обручка, а молодій — залізна. Священик «сплетаеть десные их руки друг другу и глаголит: «Мир всем»<sup>40</sup>.

Після вінчання звичайно влаштовувалася весільна учта, на яку запрошувався і священик. Весілля супроводжувалося народними обрядами і ритуалами. На Русі були поширеними, зокрема, звичаї розбування чоловіка, посипання нареченої хмелем тощо<sup>41</sup>. Нерідко під час весілля влаштовувалися військові турніри або просто кулачні бої. Останні часто закінчувалися трагічно для їх учасників. Подібні обрядові звичаї зафіксовані в статті 29-й Короткої редакції Устава Ярослава. В ній визначалося покарання винним у загибелі людей під час цієї забави: «Свадебное и сгородное бои и убийство, аже что учинится и душегубство, платят виру князю с владыкою напольшу»<sup>42</sup>. Засуджуючи язичницькі ігрища і ритуали, церква відмовлялася ховати загиблих у таких турнірах людей поблизу християнського храму й творити над ними службу.

Відповідно до існуючих у Київській Русі церковноправових норм не дозволялося більше двох разів вступати до шлюбу. Священикам заборонялося благословляти такий союз. За порушення цієї настанови їм загрожувало відлучення від сану: «Иже 3-ю поял жену, и ерен бла-

<sup>35</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII<sup>a</sup>, 14.— С. 50.

<sup>36</sup> Там же, XXV, 25.— С. 146.

<sup>37</sup> Там же, XI, 18.— С. 68.

<sup>38</sup> Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси.— С. 218.

<sup>39</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

<sup>40</sup> Див.: Устав и чин обручению и венчанию царем и князем и всем христианином (из служебника XIV в. митрополита Киприана) // Горчаков М. О тайне супружества.— СПб., 1880.— Прил. IV.— С. 8—9.

<sup>41</sup> Пушкирев Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 78—80.

<sup>42</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 113.

гословил, ведая или неведая, да извержется»<sup>43</sup>. Церковнослужителям заборонялося також відвідувати весільну учту двоєженця: «Поп да не ходитъ на брак ясти и пити женящегося вторую женою, зане покаяния требующа двоєженцю, что будеть поп прилагаяся яди троєженца а не венчаны да отлучается»<sup>44</sup>. Однак, незважаючи на те, що церква не визнавала законними третій і наступний шлюби, вони були, очевидно, досить поширеними у житті давньоруського суспільства. Канонічні настанови приписували священикам не приймати у порушників цього правила «просфори», а також накладати на них епітимію<sup>45</sup>. У Візантії двоєженця карали батогами, а його другу дружину виганяли разом з прижитими нею дітьми<sup>46</sup>.

Шлюбні узи церква проголошувала непорушними. Їх розривання допускалося лише у виняткових випадках і тільки після судового розгляду. Приводом для розлучення подружжя було, звичайно, перелюбство дружини. Цікаво, що подружня невірність чоловіка не давала підстав для розлучення. Церковноправові норми розлучення, що увійшли до складу Просторої редакції Устава князя Ярослава, визнавали приводами для розлучення також тільки проступки дружини. Крім згаданого вже перелюбства, до них відносилися й такі провини: «услышит жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажет... аще подумает жена на своего мужа или зелнем, или инеми людми, или н мет, что ведати мужа еа хотят убити, а мужу своему не скажет. Аще без мужня слова имет с чюжими людми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа своего спати... опроче мужа своего ходити по игрищам или в дни, или в нощи... оже жена на мужа наведет тати (злодіів. — Авт.), велит покрасти, или сама покрадет»<sup>47</sup>.

Пам'ятки канонічного права містять свідчення й про інші приводи для розлучення. Одним з них була фізична нездатність чоловіка до шлюбу: «Ожели мужъ на жену свою не лазить без съвета, то жена невиновата, идучи от него»<sup>48</sup>. Приводом для розлучення могли стати також матеріальні причини: «Яко не мочи мужю държати жены, или жена мужа, или долг много у мужа застанеть, а порты (одяг. — Авт.) ея грабити начнетъ, или пропиваетъ»<sup>49</sup>. Життя створювало безліч ситуацій, через які сім'я розпадалася.

Самочинне розривання шлюбу не допускалося. Якщо чоловік залишав сім'ю і створював нову, не освячену церквою, такий шлюб не визнавався, а чоловіка того змушували повернутися до першої дружини: «Аже муж оженился иною женою, а с старою не роспутится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковных, а с старою жити»<sup>50</sup>. Якщо дружина покидала свого чоловіка і брала шлюб з іншим, останній також ніс відповідальність перед церковною владою. «Аже поидет жена от своего мужа за иными муж или имет блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковныи, а новоженя в продажи митрополиту»<sup>51</sup>. Пам'ятки канонічного права походження приписували жінкам терпляче чекати «отшедшо мужу» й зберігати подружню вірність.

Для того щоб на законних підставах розірвати шлюб і створити нову сім'ю, чоловік мав бути добре забезпеченою людиною. Адже залишаючи дружину без достатніх на те приводів, він змушений був

<sup>43</sup> РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 9.

<sup>44</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XLVIII, 40.— С. 244.

<sup>45</sup> Див.: Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Одесса, 1894.— Т. III.— Прил. С. 147; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 20.— С. 29; XIX, III.— С. 125.

<sup>46</sup> Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 35.— С. 71.

<sup>47</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 90.

<sup>48</sup> РИБ.— Т. 6.— № 2.— Ствп. 48.

<sup>49</sup> Там же.

<sup>50</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

<sup>51</sup> Там же.



виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церковної влади. Розміри цих відрахувань залежали від соціального статусу подружжя: «Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых люди 2 рубля, а митрополиту 2 рубля; простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить»<sup>52</sup>. В такий спосіб церква намагалася зберегти сім'ю, змусити одуматися й відтак утримати в ній годувальника. Опікуючись справами сім'ї і шлюбу, церква у Київській Русі взяла під свій контроль і норми сексуальної поведінки людей. Насамперед вона намагалася покласти край статевим зносинам між близькими родичами і свояками. Давньоруське законодавство, зокрема Устав князя Ярослава, містить ряд статей, що передбачають відповідальність за зв'язок («блудні») між братом і сестрою, батьком і дочкою, свекром і невісткою тощо. За подібні порушення винуватці каралися грошовими штрафами (їх розміри сягали від 12 до 40 гривень) та епітимією<sup>53</sup>. Відлучення від церкви загрожувало тому, хто «с бесерменкою или с жидовкою блуд створить»<sup>54</sup>, тобто вступить в інтимні стосунки з представниками нехристиянських віросповідань.

Основний зміст сповідних уставів та давньоруських пенітенціалів становлять саме питання про дотримання етики сексуальних зв'язків. Які ж відхилення від встановлених церквою морально-етичних норм інтимного життя розглядалися нею як найбільш небезпечні?

Насамперед це — розпуста. Церква вважала її найтяжчим з гріхів: «А всех же дел злых горшь есть блуд: всяк бо грех проче тела есть, а блудем свое тело сквернить, тоя бо скверны»<sup>55</sup>. Розпусник в очах церкви виглядав гірше язичника. Священники могли відлучити блудника від церкви й відмовити рідним такої людини у відправі над нею похоронного обряду. Втім то були здебільшого погрози, бо, слід думати, явище це було вельми поширеним серед різних соціальних верств населення Київської Русі.

Статеві зв'язки поза межами шлюбу церква вважала злочинними. У Візантії одружений чоловік за перелюбство отримував «для напучення» 12 ударів палицею, незважаючи на його соціальне походження та матеріальне становище. За зв'язок із заміжньою жінкою тамтешнім перелюбцям відрізали носи<sup>56</sup>. У Київській Русі покарання за подібні вчинки були менш суворими. Стаття 8-ма Просторої редакції Уставу князя Ярослава відмовляє митрополиту у праві на отримання штрафу за подружню невірність чоловіка: «Аже муж от жены блядеть, митрополиту нет кун, князь казнить»<sup>57</sup>. Втім в окремих редакціях цього законодавчого кодексу передбачалися грошові штрафи на користь церковної влади за цю провину. У пам'ятках канонічного походження містяться свідчення про те, що на порушників цієї церковної настанови накладалися також піст і епітимія: «Аще мужь блудить от жены или жена от мужа, или холостыи с мужатою женою, не ясти ни масла ни млека 40 дни, на 2 лет причастия не взяти, на год дары не имати, 40 дни егуанглия не целовати, говети 3 дни в нед; в понед; в среду, в пяток от мяса и млека и от инея»<sup>58</sup>.

<sup>52</sup> Там же.— С. 86—87.

<sup>53</sup> Древнерусские княжеские уставы.— Ст. 15, 16, 22—28.— С. 87—88; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 28.— С. 30; XI, 13.— С. 66; XIX, 144—145.— С. 128; Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Т. III.— Прил.— С. 153—154, 159 та ін.

<sup>54</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 90.

<sup>55</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины XI, 9.— С. 65.

<sup>56</sup> Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 19, 27.— С. 69—70.

<sup>57</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

<sup>58</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XI, 9.— С. 65.

Чимала увага у давньоруських епітимійниках приділялася і проблемам сексуальних збочень. За нашими спостереженнями, у Київській Русі існували мало не всі відомі сучасній медицині їх варіанти. Проте у законодавчому кодексі відбилися тільки ті норми, що передбачали відповідальність за скотолозтво. Стаття 21-ша Просторої редакції Уставу князя Ярослава, зокрема, велить: «Аще ли кто с животиною блуд створит, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни»<sup>59</sup>. У Візантії за таке порушення морально-етичних норм сексуальної поведінки людей оскопляли<sup>60</sup>. Інші прояви сексуальної розбещеності або збочень, що мали місце у Київській Русі, каралися накладенням епітимій.

Церква несла в давньоруську сім'ю культуру фізіології статевих відносин. Так, вона вимагала утримуватися від зносин в окремі дні тижня, зокрема у п'ятницю, суботу і неділю, мотивуючи це тим, що «да аще зачнет или тать будеть или разбойник, или блудник»<sup>61</sup>. Подружжю заборонялося заходити у стосунки під час великих церковних свят — на великдень, у великий і успенський пости, від «м'ясного заговенья и до радуницы» тощо. Старання церковників у пропаганді заборон на статеві зносини між подружжям під час таких свят нерідко бували надмірними і не діставали підтримки у людей. Цікаву замальовку такої ситуації містить, наприклад, «Повчання» новгородського архієпископа Іллі (1166 р.): «А се слышал же есмь, оже друзии попы глаголять детем своим: «оли все говенье не лежите с женами, тьже дадим причастие», ть того нетуть. А вы, попове будуче, оже всхочете служити коли, ть чи на много дний отлучаетеся от попадий своих?... в своей бо жене нетуть греха»<sup>62</sup>. Поступаючись перед людською слабкістю, церква поступово пом'якшувала своє ставлення до недотримання статевої чистоти і зменшила кількість заборонених днів. Так, єпископи приписували «в говенье добро бы блюстися жены своея, но аще кто не может то 1-ю неделю и последнюю да съблюдется»<sup>63</sup>. Після пологів дружини церква приписувала «не совокуплятися с нею мужу 40 дней. Аще нетерпелив то 20 дней. Аще велми нетерпелив то 12 дней»<sup>64</sup>. Цим самим церковні ієрархи намагалися змінити свій вплив над сферою внутрішньосімейних відносин й усунути приводи для подружньої зради.

Не можна уявити повноцінну сім'ю без дітей. Дітородіння на Русі всіляко заохочувалося. Так, церква опікувалася вагітними жінками, охороняючи, по можливості, їхнє здоров'я. «А егда во утробе кая жена носить младенець, не вели кланятися ей до земли, но токмо до пояса, аще и в великий пост. Мнози бо вережаются, до земли кланяяся и младенец измещуть»<sup>65</sup> — напучували священників вищі церковні ієрархи. Натомість ними різко засуджувалися спроби жінок перервати вагітність: «Всяка жена скажаючи в собе отроча душегубица наречется»<sup>66</sup>. Суворі дисциплінарні покарання церква накладала на тих жінок, які з цією метою використовували зілля чи звертали до послуг знахарок — баб-шептух: «Аще кая жена зелиа ради извержетъ 3 лета да покается»<sup>67</sup>.

Принагідно зауважимо, що послугами ворожок або «зелейниц» жінки користувалися і в інших випадках, наприклад, шукаючи поря-

<sup>59</sup> Древнерусские княжеские уставы.— С. 88.

<sup>60</sup> Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 39.— С. 72.

<sup>61</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 10. — С. 29; XIX, 108.— С. 125.

<sup>62</sup> РИБ.— Т. 6.— Доп. № 2.— Ствп. 366.

<sup>63</sup> Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, IV, 31.— С. 40.

<sup>64</sup> Там же, IX, 51.— С. 59.

<sup>65</sup> Там же, XIII<sup>6</sup>, 22.— С. 91.

<sup>66</sup> Там же, II, 7.— С. 28.

<sup>67</sup> Там же, XIX, 138.— С. 127.

---

тунку від непліддя або щоб привернути до себе увагу коханого чоловіка<sup>68</sup>. Для останнього випадку годилися такі інгредієнти, як молоко, мед, коріння, піт, а також жіноче молоко<sup>69</sup>. Приготовлений особливим чином відвар додавався чоловіку в страви. Іншим поширеним прийомом було давати йому випити води, якою жінки умивалися. На тих, хто у подібних випадках звертався за допомогою до знахарок, накладалася 6-денна епітимія.

Таким чином, об'єктивно церква зміцнювала давньоруську сім'ю, сприяла утвердженню моногамії, тривкості шлюбу і подружньої вірності. Втягнувши сім'ю в орбіту свого впливу, церква допомагала державі зміцнювати своє панування над масою залежного населення.

Одержано 03.04.91.

В статтю предпринята попытка отобразить повседневную жизнь средневекового человека, в частности, показать такую ее сторону, как брак и семья. На основании первоисточников рассказывается об этике семейных отношений, нормах сексуального поведения в древнерусском обществе и т. д.

---

<sup>68</sup> Див.: Смирнов С. «Бабы богомерзкие» // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому.— М., 1909.— С. 229—232.

<sup>69</sup> Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Т. III.— Прил.— С. 164, 168.

---

### **Шановні читачі!**

---

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?  
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».